

TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING MAORIF, MATBUOT VA ADABIYOT SOHALARIDAGI AMALGA OSHIRGAN ISLOHOTLARI

Axmadjanov Sardorbek

Annotatsiya: XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida jadidchilik harakati keng quloq yoyib rivojlandi. «Jadid» soʻzi arabcha yangi usul degan maʼnoni anglatadi. Jadidchilik harakati Turkistonda XIX asrning oxirida quruq madaniy-maʼrifiy harakatning, yaʼni eski maktablarning qiyin oʻqitish tizimiga nisbatan yengil tovuch usuliga asoslangan yangi uslub (metod) asosida oʻqitishga oʻtishdangina iborat emasdi, ayni chogʻda turk-islom huquqiy munosabatlarining millatga oʻrgatilishi, milliy-maʼrifiy, taraqqiyot va milliy istiqlol muammolarini ham oʻz ichiga olgan edi. Biz ushbu maqolamizda Turkistonda jaddidchilik harakatining maorif adabiyot va marifat sohalarida amalga oshirilgan islohotlar yuzasidan fikr yuritimiz.

Kalit soʻzlar: jaddid maktablari, diniy, dunyoviy, asarlar, qoʻllanmalar, universitet.

Jadidchilik harakati, shu vaqtgacha Islom dunyosida sira ham koʻrinmagan ilgʻor va tezkor oʻqitish “Savtiya” (tovush) usuliga asoslangan jadid maktablari tashkil topishidan boshlandi. Bu maktablarda bolalar bir yilda savod chiqarib, mukammal oʻqish va yozishni oʻzlashtiradi. Buning uchun esa qadim anʼanaviy musulmon maktablarida 5-6 yil oʻqish kerak boʻlar edi. Aytish mumkinki, “Savtiya” usulidagi jadid maktabi Vatanimiz tarixidagi buyuk kashfiyotlar silsilasini boyitdi. Jadid maktabida diniy va dunyoviy taʼlim-tarbiya hamda ilm oʻzaro uygʻunlashtirildi. Bolalar qulay partalarda oʻtirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy – dunyoviy ilmlarni oʻrgandi. Jadid maktablarida qurʼonikarim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya oʻqitila boshlandi.

Jadid maktablari toʻrt (boshlangʻich) va yetti yillik edi. Masalan Munavvarqori Abdurashidxonovning yetti yillik maktabini bitirgan yoshlar dunyoviy ilmlarni, rus tilini yaxshi oʻzlashtirgan holda jadid maktabida oʻqituvchi, maschitlarda imom boʻlish, madrasa va hatto, xorijdagi dunyoviy oliy oʻquv yurtlarida oʻqish, savdo va boshqa korxonalarda kotib boʻlib ishlash malakasiga ega boʻlganlar. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qoʻqon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochiladi.

Maktablar asosan 1 – 4 sinfdan iborat boshlangʻich maktablar boʻlgan. 1913/14 oʻquv yilidan ayrim joylarda 2 bosqichli tizim joriy qilina boshlandi. Bu tizimdagi maktablar namuna maktablari deb atalib, ularning 1 – bosqichi tahziri (boshlangʻich) sinflar, 2 – bosqichi rushdiy (yuqori) sinflar deyilgan. Xususan, M. Abdurashidxonovning namuna maktabi, A. Shukuriyning Samarqanddagi va A. Ibodievning Qoʻqondagi maktabida rushdiy (yuqori) sinflar (5 – 6 sinf) ham ish boshlagan.

Jadid maktablari pullik va pulsiz edi. Har oyiga ota – onalar baholi qudrat, bir soʻmdan bir yarim soʻmgacha pul toʻladi. Bu oʻrinda har ota – ona oʻzlarining boylik

va kambag'allik darajalarini shariat asosida belgilab pul beradilar. 20 – 35 % gacha kambag'al va nochorlarning bolalari tekin o'qitilib, o'quv qurollari bilan ham ta'minlangan. O'ziga to'q oilalar esa o'z xohishi bilan uch so'mdan va undan ham ko'p pul bergan. Bulardan tashqari jadidlar shaxsiy va ularning o'zlari tashkil etgan xayriya jamiyatlari ham jadid maktablarini mablag' bilan ta'minlab turgan. Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar kalta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmay namuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obro' qozondilar. Jadid maktablari qat'iy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi bo'lib, jadidlar o'quvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qo'yishni joriy etdilar.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qo'llanma va darsliklarni ham o'zlari yaratdilar. Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar katta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmaynamuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obro' qozondilar. Jadid maktablari qat'iy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi bo'lib, jadidlar o'quvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qo'yishni joriy etdilar. O'quvchilar sinfdan-sinfga o'tish va bitirish uchun jamoatchilik oldida ochiq chorak, yillik va bitiruv imtihonlarini topshirganlar. Maktab ochgan jadidlar dastur, qo'llanma va darsliklarni ham o'zlari yaratdilar. Saidrasul Saidazizovning "Ustodi avval", Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi avval", "Adibi soniy", "Tajvid" (Qur'onni qiroat bilan o'qish usuliga oid qo'llanma), "Havoyiji diniya" (Shariat qonunlari to'plami), "Yor yuzi", "Usuli hisob", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islom", Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" va "Ikkinchi muallim", "Turkiy guliston yohud ahloq", Mahmudxo'ja Behbudiyning "Qisqacha umumiy geografiya", "Bolalar maktubi", "Islomning qisqacha tarixi", "Amaliyoti islom", "Aholi geografiyasiga kirish", "Rossiyaning qisqacha geografiyasi" va boshqalar shular jumlasidandir. Jadid maktablari ochilishi bilan ba'zi joylarda qadim va maktablari bo'shab qoldilar. Natijada qadim va jadid maktabdorlari o'rtasida jiddiy qaramaqarshiliklar paydo bo'ldi. Bunga mutaassib qozi mulla va ulamolar ham qo'shildilar. Jadid maktablarining jami soni va ular qaerlarda ochilib faoliyat yuritganligi haqida hozircha to'la ma'lumot yo'q. Lekin, 1903 yilda birgina Toshkentda 20 ta (shundan 2 tasi o'rta), jadid maktablari bo'lgan. Ma'lumki, 1909 yildan keyin jadid maktablari qattiq nazorat ostiga olinadi, arzimasi bahonalar bilan yopiladi. Ularda o'qitiladigan adabiyot va darsliklar "oxranka"ning diqqat markazida bo'ladi. Jadid maktablari Buxoro, Samarqand, Toshkent, Andijon, Xiva, To'qmoq, Yangi Marg'ilon, Eski Marg'ilon, Kattaqo'rg'on, Qizil O'rda, Turkiston, Chust, Chorjo'y, Termiz, Marv shaharlarida ochiladi. Shuningdek, Juma (Samarqand viloyati), Qovunchi (Toshkent viloyati), To'raqo'rg'on (Namangan viloyati), Po'stindo'z (Buxoro viloyati) kabi katta qishloqlarda ham jadid maktablari ochilgan. Jadid maktablari M.Behbudiyning yozishicha, 15-20 yil ichida jami Kavkaz mamlakatlari, Eron, Hind, Misr, Hijoz va boshqa joylarida ham joriy bo'ldilar.

Jadidchilikning asosiy maqsadlaridan biri mamlakatda zamonaviy (evropacha) oliy ta'limni yo'lga qo'yish bo'ldi. Universitet tashkil etish g'oyasi Turkistonda ilk bor 1892 yilda Ismoilbek Gaspirali tomonidan olg'a surildi. I. Gaspirali 1906 yilda, yana

“Tarjimon” gazetasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri Buxoro amiri va Xiva xoniga murojaat qilib shunday deydi:

“Fuqoroyi islom sizlardan mol istamas, osh istamas. Din-”Qur‘on”dan, jonXudodan. Siz davlatlik xonlardan aholiga ehson etiladigan narsa-nashri maorifga, taraqqiyot va kamolatga omil bo‘luvchi oliy darajalik maorif maktablaridir. Ko‘hna madrasalari ko‘p Buxoroi sharifda va Xivada endi biror dorilfununi islomiya ta‘sis etmoq lozim. Bu dorilfununlarga bir daraja ilm olgan talaba qabul qilinib, tarix, jo‘g‘rofiya, kimyo, handasa, ilmi huquq, usuli idorayi davlat, ilmi iqtisod va boshqa lozim fanlar, turkiy, forsiy, rusiy va fransaviy tillar o‘rgatilsa... Ushbu dorilfununlarda muallim va mudarrislik qila oladigan ahli kamol bor.”

Jadidlar oliy ta‘limning asosiuniversitet tashkil etish uchun Toshkent shahar Dumasidan ham foydalandilar. Munavvarqori, Fitrat, M. Behbudiy, U. Asadullaxo‘jaev va boshqa jadidlar milliy dunyoviy oliy ta‘lim g‘oyasini o‘z asar va maqolalarida keng targ‘ibot-tashviqot qiladilar. Oliy ta‘limga zamin yaratish uchun, jadid maktablarida dunyoviy ilmlar o‘qitildi, xorijga yoshlar o‘qishga yuborildi.

Dunyoviy hozirgi zamon oliy o‘quv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918 yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq bo‘ldilar.

Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi ya‘ni jadid xalq maorifi tizimi ya‘ni, hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga asos soldilar. Jadidchilik harakatining ikkinchi bir muhim faoliyati milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solish bo‘ldi. Turkiston jadidlari rus demokratik va inqilobiy harakatining yutuqlaridan ham samarali foydalandilar. Zolim “oq poshsho” Nikolay II inqilobiy-demokratik harakat bosimi ostida 1905 yil 17 oktabrda maxsus manifestga imzo chekib, demokratiya, matbuot va so‘z, har xil yig‘inlar o‘tkazish erkinligini joriy qilishga majbur bo‘ldi. Buni jadidlar katta quvonch bilan kutib oldilar.

Mana shundan so‘ng jadidlar millat himoyasi uchun jangovar qalqon va muazzam minbar bo‘lgan gazeta va jurnallarni tashkil etish uchun juda shaxdam kurashadilar.

Toshkentda Ismoil Obidiy “Taraqqiy” (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov “Xurshid” (1906), Abdulla Avloniy “Shuhrat” (1907), Saidkarim Saidazimboev “Tujjor” (1907), Ahmadjon Bektemirov “Osiyo” (1908), Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev “Sadoi Turkiston” (1914-1915) gazetolari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o‘g‘li (Sayyox) “Al-Isloh” (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq bo‘ldilar. Samarqandda esa Muhmudxo‘ja Behbudiy “Samarqand” ruscha (1913) gazetasi va “Oyna” (1913-1915) jurnalini, Qo‘qonda Obidjon Mahmudov “Sadoi Farg‘ona” (1914) gazetalarini chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo mahfiy politsiya “oxranka”ning ayg‘oqchilari kuzatuvi, ta‘qibi ostida bo‘ldilar.

Jadid matbuoti 1917 yil fevralda rus podshosi taxtdan ag‘darilgach, yanada rivojlandi. Juda qisqa vaqt oralig‘ida fevraldan oktabrgacha Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov “Najot” (1917 y. mart), A. Battol “Sho‘roi islom” (1917 y. may), Abdulla Avloniy “Turon” (1917 y.), Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov “Kengash” (1917 yil iyun), “Ulug‘ Turkiston” (1917 y.), Qo‘qonda

Bo'lat Soliev "El bayrog'i" (1917 y. sentabr) gazetalarini, H.H. Niyoziy "Kengash", Ashurali Zohiriy "Yurt" (1917 yil iyun) jurnallarini, Samarqandda esa Shohmuhammadzoda "Hurriyat" (1917 yil aprel) gazetalarini chop etdilar.

Buyuk millatparvar jadidlar, jadid matbuoti orqali millatni o'z madaniyiqtisodiy ahvoli, siyosiy qaram va huquqsizligini anglatishga, unda bosqinchilarga qarshi nafrat, milliy istiqloлга ishonch ruhini tarbiyalashga muvaffaq bo'ldilar. Shuning bilan birga ular milliy muxtoriyat va jumhuriyat g'oyasini, millatlararo tenglik va qon-qarindoshlikni targ'ibot qilishni to'g'ri yo'lga qo'yadilar.

Akademik A. N. Samoylovich jadid adabiyotini o'rganib, 1916 yilda "Turkistonda yangi adabiyot maydonga keldi. Bu men uchun kutilgan xol edi" deb yozgan edi. Darhaqiqat, olim uchun kutilgan "Yangi adabiyot"-jadid adabiyoti bo'ldi. Bu adabiyot o'z mazmun va mohiyati hamda janrlariga ko'ra, ming yillar davomida shakllanib rivojlangan mumtoz adabiyotimizdan tubdan farqlanuvchi yangi adabiyot bo'ldi.

1. Agar mumtoz adabiyotda dunyoviylikka nisbatan diniy jihat ustunroq bo'lgan bo'lsa, jadid adabiyotida bularning o'rtasida o'zaro tenglik ya'ni diniy-dunyoviylik qaror topdi.

2. Jadid adabiyoti mumtoz adabiyotdan farqli ravishda g'arb adabiyotidagi roman, drama, esse, hikoya va barmoq vazniga asoslangan she'riyat (poetika) kabi badiiy janrlar ko'rinishiga ega bo'ldi. Proza va publitsistika paydo bo'ldi.

3. Jadid adabiyoti bevosita ijtimoiy-siyosiy va ma'rifatchilik mafkurasi, milliyozodlik xususiyatiga ega bo'ldi. Unda mazlum xalq hayoti bevosita o'z ifodasini topdi. Badiiy asarlar jonli xalq tilida yozildi. Ijtimoiy faollik va milliy ruh bu yangi adabiyotning eng muhim xususiyatiga aylandi.

4. Jadid adabiyotidagi badiiy-lirik qahramon qiyofasi mumtoz adabiyotdagi qahramon qiyofasidan tubdan o'zgardi. U endi an'anaviy oshiq yohud ma'rifatparvargina emas, balki mavjud mustamlaka jamiyati tartib-qoidalari hamda milliy tengsizlik bilan kelisha olmaydigan, shu bilan birga yangicha o'z ijtimoiysiyosiy va ahloqiy qarashiga ega bo'lgan shaxsdir.

Jadidchilik harakati jadid adabiyotining asoschilari bo'lgan yirik iste'dod egalari-jadid adibi, shoiri, dramaturgi va san'ati arboblarni ham tarbiyaladi. Jadidshunos taniqli olim professor Begali Qosimovning ta'kidlashicha, ularning 1905-1917 yillarda adabiy-madaniy harakatchilikda qizg'in faoliyat ko'rsatganlari saksondan ortiq bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Saidahmad Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Vasliy Samarqandiy (1869-1925), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Abdulla Avloniy (1878-1934), To'lagan Xo'jamiyorovTavallo (1882-1939), Sidqiy Xondayliqiy (1884-1934), Avaz O'tar o'g'li (1884-1919), Muhammadsharif So'fizoda (1869-1937), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burxonov (1875-1934), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Abdulla Qodiriy (1894-1938), Abdulhamid Cho'lpon (1897-1938) va boshqalar shular jumlasidandir.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. –Т.: Ёзувчи, 1994.
4. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Т.: Маънавият, 2000
5. Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. –Т.: 1999.
6. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. –Т.: Шарқ, 2006.